

**ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΚΖ'

2006

ΑΘΗΝΑ 2006

ΓΥΑΛΙΝΑ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΒΡΑΧΙΟΛΙΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΑΔΟΣΗΣ, ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΤΥΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗΣ

Η μελέτη της ιστορίας του γυαλιού αποτελεί κλάδο που άρχισε να βρεθεί στο κέντρο του ενδιαφέροντος των αρχαιολόγων, των ιστορικών της τέχνης και της τεχνολογίας. Το βυζαντινό γυαλί ιδίως συνεχίζει να αποτελεί, εν πολλοίς, ανερευνήτο θέμα. Στο παρόν άρθρο αξιοποιώντας παρατηρήσεις που έγιναν στο υλικό των συλλογών του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και του ελλαδικού κυρίως χώρου, θα δοθεί η πορεία της ιστορικής εξέλιξης των γυάλινων βραχιολιών και η βασική τυπολογία, θα αναλυθούν οι τεχνικές κατασκευής και διακόσμησής τους κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αι.) και, τέλος, θα ενταχθεί το φαινόμενο της επανεμφάνισης και ευρείας διάδοσής τους στα γενικότερα ιστορικά συμφοραζόμενα της εποχής τους.

ΔΙΑΔΟΣΗ

Η χρήση γυαλιού για τη δημιουργία βραχιολιών εμφανίζεται στην Αίγυπτο ήδη στη 2η χιλιετία π.Χ.¹ Η παρουσία τους όμως παρέμεινε πολύ σπάνια μέχρι τα τέλη της 1ης προχριστιανικής χιλιετίας, οπότε και γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην κεντρική Ευρώπη, στο πλαίσιο της La Tène culture², και στη Βρετανία, κατά τον 1ο-2ο αι. μ.Χ.³ Στην περιοχή της Μεσογείου τα γυάλινα βραχιόλια διαδίδονται γύρω στον 3ο αι. μ.Χ.⁴ και αποτελούν οικονομική λύση για κόσμηση των λιγότερο εύπορων

γυναικών. Θεωρείται πιθανό ότι ξεκίνησαν αποκλειστικά ως παιδικά κοσμήματα, καθώς τα πρώιμα δείγματα έχουν μικρή διάμετρο, και ότι στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν και από ενήλικες⁵. Είναι σκουρόχρωμα, σχεδόν μελανά, και πιστεύεται ότι κατασκευάστηκαν ως μιμήσεις των ακριβών και δυσεύρετων κοσμημάτων από γαγάτη⁶, που την εποχή αυτή ήταν πολύ αγαπητά στους Ρωμαίους (Εικ. 1). Πρόκειται κυρίως για απλούς ακοσμητους κρίκους, συνήθως κυκλικής διατομής, λείους ή στρεπτούς⁷. Αρκετά διαδεδομένα είναι τα επιπεδόκυρτα παραδείγματα που στην εξωτερική τους επιφάνεια κοσμούνται με πλαστικό διάκοσμο, συνήθως κατακόρυφες ή πλάγιες ραβδώσεις και σειρές μικρών ημισφαιρικών εξογκωμάτων. Σπανιότερα κοσμούνται με μικρά θραύσματα ετερόχρωμου γυαλιού επικολλημένα εν θερμώ στην επιφάνειά τους ή με ενσφράγιστα μοτίβα⁸. Φαίνεται ότι κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους κατασκευάζονται και χρησιμοποιούνται σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία⁹.

Στη συροπαλαιστινιακή περιοχή παραμένουν σε χρήση κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα, αποκτώντας σταδιακά πολύχρωμο διάκοσμο¹⁰, ενώ αντίθετα εντός των ορίων της βυζαντινής αυτοκρατορίας φαίνεται ότι η παράδοσή τους χάνεται κάπου στον 6ο αιώνα και απουσιάζουν εντελώς κατά τους «σκοτεινούς» (7ο και 8ο) αιώνες. Στην ισλαμική Ανατολή από τον 9ο μέχρι τις αρχές του

¹ M. Spear, «The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine», *JGS* 30 (1988), 51-62, ειδικ. 56, σημ. 2.

² T. E. Haevernich, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlateinezeit auf dem europäischen Festland*, Φραγκφούρτη 1960, σποράδην.

³ Spear, ό.π., 56, σημ. 3-4.

⁴ Στο ίδιο, 51.

⁵ Στο ίδιο, 60. Όπως υποδηλώνει το μικρό μέγεθος των πρωιμότερων δειγμάτων.

⁶ S. Loeschke, «Frühchristliche Werkstätte für Glasschmuck in Trier», *Trierer Heimatbuch*, 1925, 337-360, ειδικ. 357 και 359, σύμφωνα με την Spear, ό.π., 52, σημ. 7.

⁷ E. Maneva, «Docnoantički beleggii od Herakleia», *MAA* 11 (1990), 171-180. E. Κυπραίου (επιμ.), *Το ελληνικό κόσμημα. 6.000 χρόνια παράδοση*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, 1997, 150. Δ. Μακροπούλου, «Κοσμήματα από τον 3ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. από ανασκαφές της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στη μελέτη της παλαιοχριστιανικής αργυροχρυσοχοΐας», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3 (1997), 56-69, ειδικ. 65, πίν. 3.

⁸ Spear, ό.π., 54-59.

⁹ Στο ίδιο, σποράδην, όπου και αναλυτική σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰ M. Spear, *Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and Other Small Objects*, Ιερουσαλήμ 2001, 196.

Εικ. 1. Γυάλινο βραχιόλι από τη Θεσσαλονίκη. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

13ου αιώνα είναι ελάχιστα τα γνωστά δείγματα γυάλινων βραχιολιών. Το γεγονός αυτό πιθανώς δεν είναι συμπτωματικό, καθώς ο αριθμός των γυάλινων ψήφων την εποχή αυτή φαίνεται ότι αυξάνει σημαντικά και είναι γνωστό ότι η σχέση διάδοσης των δύο αυτών ειδών γυάλινων κοσμημάτων είναι συνήθως αντιστρόφως ανάλογη¹¹. Με τη συμβολή της νέας ισλαμικής αισθητι-

κής τα βραχιόλια αλλάζουν δραστικά. Διαμορφώνονται νέοι ογκωδέστεροι και συνθετότεροι τύποι ως προς τη διατομή, ενώ βασικό χαρακτηριστικό τους καθίσταται η πολυχρωμία που επιτυγχάνεται με επικόλληση σε επάλληλα στρώματα θραυσμάτων και ινών χρωματιστού γυαλιού. Η παραγωγή αυτή παραμένει σε χρήση μέχρι τον 20ό αιώνα με σχετικά μικρές διαφοροποιήσεις¹². Η ισλαμική αυτή παραγωγή φαίνεται ότι δεν διαμορφώνεται πλήρως παρά μόνον μετά τον 11ο-12ο αιώνα¹³ ή, κατά την επικρατέστερη άποψη, κατά το 13ο αιώνα και γνωρίζει τη μεγαλύτερή της άνθηση στη μαμελουκική περίοδο (13ος-15ος αι.) και μέχρι το 16ο αιώνα¹⁴. Επίσης, πιθανολογείται ότι το Βυζάντιο αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και στιλιστικής επιρροής των τεχνιτών των χαλιφάτων, καθώς έχουν βρεθεί βυζαντινά βραχιόλια σε ανασκαφές εμπορικών κέντρων της Ανατολής¹⁵.

Στη βυζαντινή αυτοκρατορία, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στα αραβικά χαλιφάτα, την περίοδο από τον 9ο μέχρι το 13ο αιώνα τα γυάλινα βραχιόλια γίνονται του συρμού και γνωρίζουν μεγάλη διάδοση τόσο εντός των ορίων της αυτοκρατορίας, όσο και στις σλαβικές περιοχές που βρισκόνταν στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής. Παραδείγματα είναι γνωστά από τα νότια και τα ανατολικά Βαλκάνια –Ελλάδα¹⁶, Σερβία και Μαυροβού-

¹¹ Στο ίδιο, 196.

¹² M. Spear, «Islamic Glass Bracelets of Palestine: Preliminary Findings», *JGS* 34 (1992), 44-63, ειδικ. 44-46, 56. C. Mayer, *Glass from Quseir al-Quadim and the Indian Ocean Trade*, Chicago 1992, 90. S. Carboni, «Glass Bracelets from the Mamluk Period in the Metropolitan Museum of Art», *JGS* 36 (1994), 126-129, ειδικ. 126. Y. Shindo, «The Classification and Chronology of the Islamic Glass Bracelets from al-Tur, Sinai» στο Nichio Tetsuo (επιμ.), *Cultural Change in the Arab World*, Osaka 2001, 73-100, ειδικ. 93.

¹³ R. Ettinghausen, «The Kufesque in Byzantine Greece, the Latin West and the Muslim World», στο M. Rosen-Ayalon (επιμ.), *Islamic Art and Archaeology: Collected Papers*, Βερολίνο 1984, 28-47, ειδικ. ειχ. 23, σύμφωνα με τη Spear, ό.π. (υποσημ. 12), 56.

¹⁴ Spear, ό.π., 56. Y. Shindo, «Islamic Glass Bracelets in the Red Sea Region», *Annales du 13e Congrès de l'Association Internationale pour l'histoire du verre*, Lochem 1996, 269-276, ειδικ. 269. Spear, *Ancient Glass* (υποσημ. 10), 196.

¹⁵ Spear, «Islamic Glass Bracelets» ό.π. (υποσημ. 12), 56 σημ. 32.

¹⁶ Άγιος Αχιλλείος, Μιχρή Πρέσπα: Μ. Παϊσίδου, «Άγιος Αχιλλείος 1996-1998: Συμπεράσματα και προβληματισμοί», *AEMΘ* 12 (1998), 525-542, ειδικ. 532. *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή), κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, 404.

Ακρηνή Κοζάνης: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδου, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 418.

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα: Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), ό.π., 420.

Ρεντίνα Θεσσαλονίκης: Κυπραίου (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 7), 171-172, 174. Τα κοσμήματα και τα γυάλινα βραχιόλια πρέπει να επαναχρονολογηθούν στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όπως αποδεικνύεται από τη συγκριτική μελέτη των κινητών ευρημάτων των τάφων.

Πύδνα Περίας: Ε. Μαρκή, *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 443. Ε. Αγγέλκου - Μ. Χειμωνίδου, «Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το μεσοβυζαντινό Κίτρος» στον παρόντα τόμο, σ. 381-390.

Άγιος Δημήτριος Περίας: Αι. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 697, πίν. 507.

Τούμπα Σερρών: Ν. Ζήκος, *ΑΔ* 38 (1983), Χρονικά, 333.

Φίλιπποι, Βασιλική Μουσείου: Κυπραίου (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 7), 218-219.

Παλιόχωρα Μαρώνας: Σ. Δουκατά-Δεμερτζή, «Παλιόχωρα Μαρώνας 1999», *AEMΘ* 13 (1999), 15-28, ειδικ. 23. S. Doucata-Demerzi, «The Place of Medieval and Post-Medieval Maroneia in Western Thrace», *8th Annual Meeting of European Association of Archaeologists, 24-29/9/2002 Thessaloniki, Hellas*, Abstracts Book, 185. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), ό.π., 419.

Άγιος Χαράλαμπος Μαρώνας: Θ. Αλιπράντης, «Πορίσματα ερευνών στον Άγιο Χαράλαμπο Μαρώνας», *AEMΘ* 10 (1996), 865-871, ειδικ. 869.

Πάτερμα Ροδόπης: Χ. Μπακιρτζής - Ν. Ζήκος, «Ανασκαφή στα Πάτερμα Ροδόπης», *ΘρακΕπ* 1 (1981), 23-42, ειδικ. 28, 34.

Θράκη, Σαρακηνή, Πουκαρτζή Τσά: Δ. Τριαντάφυλλος, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 794-795, πίν. 585 α, β.

Φέρες: Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), ό.π., 418-419.

νιο¹⁷, Π.Γ.Δ.Μ.¹⁸, Βουλγαρία¹⁹, Ρουμανία²⁰, Μικρά Ασία και ακτές της Μαύρης Θάλασσας²¹, Ουκρανία και Ρωσία²². Αντίθετα, απουσιάζουν εντελώς το δυτικό τμήμα των Βαλκανίων και στις δαλματικές ακτές, περιοχές που βρίσκονταν υπό δυτική πολιτισμική επιρροή.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Πρώτη ύλη

Η πρώτη ύλη για την κατασκευή των κοσμημάτων αυτών, συμπεριλαμβάνοντας από ό,τι συνέβαινε κατά τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή περίοδο, θα πρέπει να παρασκευαζόταν σε μεγάλα εξειδικευμένα εργαστήρια που, προς το παρόν, έχουν εντοπισθεί μόνο στη σουροπαιλαιστινιακή περιοχή²³. Κατατιμημένο σε μεγάλα

θραύσματα, το γυαλί μεταφερόταν με πλοία και καρβάνια σε όλη την αυτοκρατορία, όπου μεταπωλούνταν στις τοπικές αγορές σε υαλοουργούς²⁴. Αυτοί το αναθέρμαιναν και το αναμείγνυναν με θραύσματα σπασμένων αγγείων της περιοχής, τα οποία ανακύκλωναν με ενδελέχεια.

Εργαστήρια

Τα ίδια τα εργαστήρια ήταν πολύ απλές εργαστηριακές εγκαταστάσεις. Το μόνο που απαιτούνταν ήταν ένας μικρός κλίβανος, διαμέτρου 0,90-1,20 και ύψους 1,50-2 μ. Αυτό που στην πραγματικότητα αποτελούσε το πλέον αναγκαίο στοιχείο για τη λειτουργία υαλοουργείου ήταν η ύπαρξη σε αφθονία και σε σχετική εγγύτητα της καύσιμης ύλης²⁵. Η ανακάλυψη παραμορφωμένων θραυσμάτων βραχιολιών σε μικρά επαρχιακά κέντρα ή και

Διδυμότειχο: Κ. Τσουρής, «Έρευνα στην οδό Αθηνάς στο Διδυμότειχο», *ΑΑΑ* XX (1987), 44-64, ειδικ. 55-60.

Ναύπακτος, οικ. Σατλάνη: Δ. Κωνσταντίνος, *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 293, ειδικ. 193α. Τα βραχιόλια πρέπει να αναχρονολογηθούν στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, σύμφωνα με τα πολυάριθμα ανάλογά τους από τη Βουλγαρία.

Κόρινθος: G. R. Davidson, *The Minor Objects. Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XII, Princeton, N.J. 1952, 262-265, αριθ. 2138-2162.

¹⁷ D. Minić, «Pojava i rasprostranjenost narukvica od staklene paste na srednjovekovnim nalazištima u Jugoslaviji», στο V. Han (επιμ.), *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)*, *Zbornik radova sa međunarodnog savetovanja održanog od 22. do 24. aprila 1974. u Beogradu*, Βελιγράδι 1975, 71-78, ειδικ. 72-74, όπου και αναλυτική προγενέστερη βιβλιογραφία. Z. Žeravica, «Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostserbien) aus dem XI.-XII. Jahrhundert» στο ίδιο, 53-62. E. Taleska, «Prilog kon proučavanje na srednjovekovni belezici od staklovina na teritorijata na SR Srbija, SR Makedonija i NR Bulgarija», *Zbornik na Trudovi, Prilep*, III (1986), 215-221, ειδικ. 215, σημ. 1. M. Popović, *Tvrđjava Ras*, Βελιγράδι 1999, 246-47.

¹⁸ Taleska, ό.π., 215-221. E. Maneva, *Srednjovekovni nakit od Makedonija*, Σκόπια 1992, 75-78, όπου και αναλυτική προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁹ G. Džingov, «Za proizvodstvo na st'klo v srednjovekovna B'lgariia», *Arheologija* 2-4 (1960), 1-8, ειδικ. 6-7. I. Changova, «Za st'klenite grivni v srednjovekovna B'lgariia», στο K. Mijatev, V. Mikov (επιμ.), *Izsledvaniia v pamet na Karel Shkorpil*, Σόφια 1961, 179-188, σποράδην, σύμφωνα με τη Minić, ό.π. (υποσημ. 17), 71, σημ. 2. P. Gatev, «Nakit ot pogrebuvaniata ot XI-XII v.», *Arheologija* 19-1 (1977), 36-46, ειδικ. 39-41. G. Djingov, «Bracelets en verre à décor peint de la Bulgarie médiévale», *Annales du 7e Congrès International d'Étude historique du verre, Berlin-Leipzig, 15-21 août 1977*, Λέγνη 1978, 149-157, σποράδην. I. Changova, *Pernik, III: Krepostta Pernik VIII-XIV v.*, Σόφια 1992, 145, ειδικ. 132.1-3, 6-7. B. Borisov, *Djadovo Bulgarian*,

Dutch, Japanese Expedition, I: Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century), Tokio 1989, 285-296.

²⁰ P. Diaconu, «Parures du XIe siècle découvertes à Pacuiul lui Soare», *Dacia*, n.s. IX (1965), σποράδην. E. Comşa, «Podoabele de sticla», στο Gh. Stefan, I. Barnea, M. Comsa, E. Comsa, *Dinogetia, I*, Βουκουρέστι 1967, 302-315, σύμφωνα με τη Minić, ό.π. (υποσημ. 17), 71, σημ. 2.

²¹ A. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Cambridge, Mass., Λονδίνο 1980, 98-101. Τα ευρήματα, που θεωρούνται προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, έχει υποστηριχθεί ότι ανήκουν στην ιωλαμική περίοδο, βλ. Spear, *Ancient Glass* (υποσημ. 10), 197. C. Lightfoot - M. Arslan, *Ancient Glass of Asia Minor. The Yüksel Eritman Collection*, Άγκυρα 1992, αριθ. 150-176. B. Gürlér, *Tire Müzesi Cam Eserleri*, Άγκυρα 2000, αριθ. 158-166, 158-166. Χωρίς αμφίβουστα στοιχεία για τον τόπο εύρεσής τους.

²² A. L'nova, «St'kliannye braslety I busy iz Sarkela-Beloi Bezhi», *Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR*, 75 (1959), 307-323. M. D. Poluboianova, «Stekliannye braslety drevnogo Novgoroda», *Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR* 117 (1963), 168 κ.ε., σύμφωνα με τη Minić, ό.π. (υποσημ. 17), 71, σημ. 2. I. Shcharova, «Stekliannye izdeliia srednjovekovnoj Tmutarakani», στο *Keramika i steklo Drevnei Tmutarakani*, Μόσχα 1963, 102-119, σύμφωνα με τον Djingov «Bracelets en verre», ό.π. (υποσημ. 19), 156, σημ. 23. Gatev, ό.π. (υποσημ. 19), 45, σημ. 17.

²³ Y. Gorin-Rosen, «The Ancient Glass Industry in Israel: Summary of the Finds and New Discoveries», στο M. D. Nenna (επιμ.), *La route du verre. Ateliers primaires et secondaires du second millénaire av. J.-C. au moyen âge*, Lyon 2000, 49-64. M. D. Nenna - D. Foy, *Tout feu tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*, Aix-en-Provence 2001, 35-39.

²⁴ Nenna - Foy, ό.π., 99-120.

²⁵ Gorin-Rosen, ό.π., 64, όπου και προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

σε απομακρυσμένες περιοχές, σε συνάρτηση με την έντονη ποιοτική διαφοροποίηση που παρουσιάζουν ομάδες βραχιολιών μεταξύ τους, είναι απόδειξη λειτουργίας τοπικών εργαστηρίων στη Βουλγαρία και τη Σερβία²⁶. Χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα αυτή, είναι ίσως εξίσου πιθανό, τουλάχιστον για κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις, να πρόκειται για προσωρινές εγκαταστάσεις μετακινούμενων τεχνιτών που κατασκεύαζαν επιτόπου ημιτελή βραχιόλια υπό μορφή ράβδων με ήδη διαμορφωμένη διατομή και διάκοσμο.

Μέθοδοι μορφοποίησης

Σχετικά με τις μεθόδους που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των βραχιολιών δεν είναι γνωστό τίποτε αρχαιολογικά και ιστορικά. Για την οργάνωση της εργασίας και την πιθανή εξειδίκευση στην παραγωγή μπορεί να αξιοποιηθεί η εθνολογία και η γνώση σχετικά με την παραγωγή βραχιολιών στην Ανατολή, ιδίως στην Ινδία, όπου συνεχίζεται η μαζική παραγωγή τους ως τις ημέρες μας²⁷.

Γενικά υπάρχουν δύο βασικές μέθοδοι κατασκευής ενός γυάλινου βραχιολιού:

Στην πρώτη, με τη βοήθεια μεταλλικής ράβδου διατυπούσαν μάζα γυαλιού περιστρέφοντάς την. Η οπή με την περιστροφή διευρυνόταν και αποκτούσε την επιθυμητή διάμετρο. Στην περίπτωση αυτή δημιουργούνταν ένα βραχιόλι επιπεδοκύρτης διατομής, συνεχές στην περιφέρειά του, που συχνά η περιμετρός του είχε παραμορφώσεις και ήταν ανισοπαχής. Η μέθοδος αυτή περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια και από το μοναχό Θεόφιλο (1110-1140) στο σημείο του έργου του που αναφέρεται στην κατασκευή γυάλινων δακτυλίων²⁸.

Με τη δεύτερη μέθοδο κατασκευής βραχιολιών, που ήταν και η πλέον διαδεδομένη, αρχικά γινόταν λήψη μάζας ημίρρευστου γυαλιού από τον κλίβανο και δη-

μιουργία, με την εξέλασή της, μιας ράβδου πολλών μέτρων στην επιθυμητή διάμετρο. Στη συνέχεια, με εν ψυχρώ κατάτμηση της αρχικής μακρικής ράβδου, δημιουργούσαν ευθύγραμμα τμήματα επιθυμητού μήκους. Η επόμενη φάση της παραγωγής δεν συνδεόταν απαραίτητα ούτε χρονικά ούτε γεωγραφικά με την προηγούμενη. Τα ημιτελή τμήματα μπορούσαν να πωλούνται στη μορφή αυτή από τα μεγάλα εργαστηριακά κέντρα, μάλιστα με ολοκληρωμένο το γραπτό τους διάκοσμο, σε μικρότερα εργαστήρια ή μετακινούμενους τεχνίτες, που ολοκλήρωναν τη διαμόρφωσή τους όπου και όταν τους δινόταν η σχετική παραγγελία.

Το καθένα από τα μικρά αυτά ευθύγραμμα τμήματα, αφού αναθερμαινόταν, συλλαμβανόταν στο μέσον του με το άκρο μικρής μεταλλικής ράβδου, που ήταν καλυμμένο με λειωμένο γυαλί, καμπτόταν και διαμορφωνόταν σε κλειστό δακτύλιο με συμπίεση των άκρων του με τη βοήθεια μεταλλικών λαβίδων. Με τη μέθοδο αυτή δημιουργούνταν χαρακτηριστική μικρή κυκλική ουλή στην περιφέρεια, στο σημείο επαφής με τη μεταλλική υαλοφυγική ράβδο, απέναντι από το σημείο ένωσης των άκρων του βραχιολιού.

Για ορισμένα τουλάχιστον παραδείγματα φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν απλούστερη μέθοδος: Το κάθε βραχιόλι κατασκευαζόταν με εξέλαση μικρού τμήματος γυαλιού, ώστε να δημιουργηθεί ράβδος του επιθυμητού μήκους (όπως προκύπτει από το γεγονός ότι το ένα άκρο τους είναι λεπτότερο), κάμψη της και ένωση των δύο άκρων με πίεση μεταξύ τους ενόσω ακόμη ήταν αρκετά θερμή.

Καθώς η περιφέρεια των βραχιολιών δημιουργεί σχεδόν πάντοτε τέλειο κύκλο, θα πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανό ότι στις δύο αυτές μεθόδους οι τεχνίτες χρησιμοποιούσαν κυλίνδρους ή κώνους, γύρω από τους οποίους κάμπτονταν οι ράβδοι προκειμένου να αποκτήσουν την επιθυμητή διάμετρο. Αντίστοιχος κώνος χρη-

²⁶ Džingov, «Za proizvodstvo», ό.π. (υποσημ. 19), 3, 4. G. Džingov, «Srednovekovna staklarska rabotilnica v Patleina», *IzvArhInst* 26 (1963), 47-69. Žeravica, «Glasgegenstände», ό.π. (υποσημ. 17), 61, πίν. IV.4-6. Ž. Vžarova, «Zur Problem der Glasproduktion im mittelalterlichen Bulgarien (8.-10. Jh.)», στο *Srednjovekovno staklo na Balkanu* (υποσημ. 17), 115-121. V. Valov, «Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Tırnovo de la fin du XIIème à la fin du XIVème siècle», στο ίδιο, 127-141, ειδικ. 139. V. Han, «The Origin and Style of Medieval Glass Found in the Central Balkans», *JGS* 17 (1975), 114-126, ειδικ. 116. Džingov, «Bracelets en verre», ό.π. (υποσημ. 19), 157. D. Jankov, «Ostatki ot srednovekovna st'klarska

rabotilnica v Stara Zagora», *Izvestija na Muzeite ot Jugoistochna B'lgarija* 6 (1983), 43-47.

²⁷ R. Brill, «The Glassmakers of Firozabad and the Glassmakers of Kapadwanj: Two Pilot Video Projects», *Annales du 15e Congrès de l'Association Internationale pour l'histoire du verre*, Νέα Υόρκη - Corning 2001, 267-268.

²⁸ Theophilus, *On Divers Arts: The Foremost Medieval Treatise on Painting, Glassmaking and Metalwork* (translated from the Latin with introduction and notes by J. G. Hawthorne and C. S. Smith), Νέα Υόρκη 1979, 73, βιβλ. 2ο, κεφ. 31.

Εικ. 2. Γυάλινο βραχιόλι από τη Ρεντίνα Θεσσαλονίκης. 10ος-12ος αι.

ομοιοποιείται για τη διεύρυνση βραχιολιών κατασκευασμένων με περιδίνηση μέχρι σήμερα στην Ινδία²⁹.

Δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να χρησιμοποιούσαν και μια σύνθετη και αρκετά «αυτοματοποιημένη» μέθοδο, όπως είναι σε χρήση μέχρι σήμερα σε εργαστήρια της Ινδίας³⁰. Θα πρέπει να αναφερθεί όμως ότι η παραγωγή γυάλινων βραχιολιών στην Ινδία συνδέεται με την εξάπλωση του Ισλάμ και πιστεύεται ότι ξεκινά μόλις στο δεύτερο μισό του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα³¹. Η παραγωγή ξεκινά με τη λήψη σε μεταλλική ράβδο μεγάλης μάζας ημίρρευστου γυαλιού από τον κλίβανο και στη συνέχεια την εξέλασή της για πολλά μέτρα. Η ίνα που προκύπτει τυλίγεται σε ένα μεταλλικό κύλινδρο δημιουργώντας μακριά σείρα από ισομεγέθεις δακτυλίους. Κατόπιν, με μια κίνηση ή με την απότομη μείωση της θερμοκρασίας σε ένα σημείο της περιφέρειας, οι δακτύλιοι διαχωρίζονται με θραύση και προκύπτει μια ομάδα βραχιολιών με ανοικτά άκρα. Στη συνέχεια, τα ημιτελή αυτά προϊόντα πωλούνται σε άλλα μικρότερα εργαστήρια, τοποθετούνται σε λείους μεταλλικούς δίσκους, το καθένα σε επαφή με τα διπλανά του και αναθερμαίνονται στον κλίβανο οπότε τα άκρα τους, πιεζόμενα με λαβίδες, συγκολλούνται δημιουργώντας χαρακτηριστική ραφή.

Η συγκόλληση των άκρων του βραχιολιού με πίεση, κοινό χαρακτηριστικό των τριών τελευταίων μεθόδων,

έχει ως αποτέλεσμα το τμήμα αυτό να είναι συχνά παραμορφωμένο, με ορατά τα σημάδια των λαβίδων που χρησιμοποιήθηκαν για τη διαμόρφωσή του (Εικ. 2 και 3).

Μορφή και διάκοσμος

Συνολικά, μεταξύ των μεσοβυζαντινών παραδειγμάτων εμφανίζονται βραχιόλια με τις παρακάτω διατομές: ταινιωτή, τετράγωνη, κυκλική, τριγωνική, ημικυκλική και επιπεδόκυρτη σχήματος «D», που σε κάποιες περιπτώσεις ορίζεται κατά την έννοια του μήκους από δύο αυλακώσεις που μετατρέπουν την εξωτερική επιφάνεια σε καρινωτή (Εικ. 7).

Το χρώμα των βραχιολιών δίνει συνήθως την εντύπωση ότι είναι «μαύρο», που στην πραγματικότητα πρόκειται για βαθύ πράσινο, μπλε ή ιώδες. Συχνά απαντούν παραδείγματα από γυαλί ημιδιαφανές μπλε, πράσινο, κτρινωπό, ρόδινο και ιώδες, αδιαφανές πράσινο, κόκκινο και λευκό, ενώ είναι γνωστά και λίγα πλήρως αποχρωματισμένα διαφανή παραδείγματα.

Η σχετικά συχνή χρήση του μπλε σχετίζεται, ενδεχομένως, με τη δοξασία για αποτροπαϊκή φύση του χρώματος, που προτιμούνταν γενικά για την παραγωγή κοσμημάτων και *υέλων*. Το χαρακτήρα τους αυτό υποδεικνύουν επίσης και οι γραπτές φυλακτήριες επιγραφές που ορισμένες φορές συμπληρώνουν το διακόσμο τους.

Τα βραχιόλια με την απλούστερη διακόσμηση ήταν αυτά με τη στρεπτή διακόσμηση που γινόταν με τη συστροφή και εξέλαση μονόχρωμης, κυκλικής διατομής

Εικ. 3. Γυάλινα βραχιόλια από τη Ρεντίνα Θεσσαλονίκης. 10ος-12ος αι.

²⁹ M. D. Nenna, «Les ateliers traditionnels d'aujourd'hui des modèles pour l'archéologie?» στο D. Foy (επιμ.), *Cœur de verre: production et diffusion du verre antique*, κατάλογος έκθεσης, Pôle Archéologie du Département du Rhône, Gollion 2003, 52-59, ειδικ. 56-59.

³⁰ Brill, ό.π. (υποσημ. 27), 267.

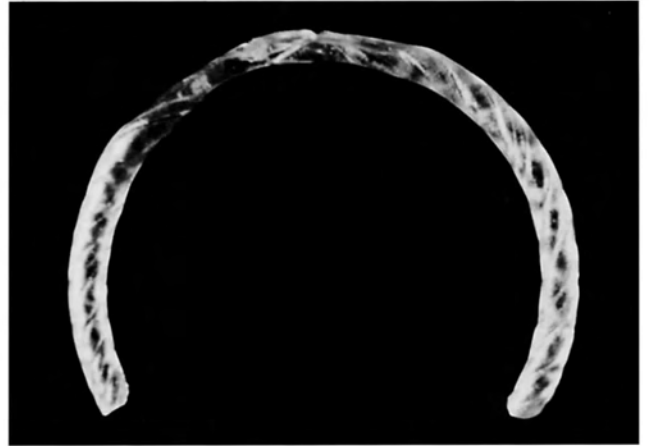
³¹ Mayer, *Glass from Quseir al-Quadium* (υποσημ. 12), 91, όπου και η βασική βιβλιογραφία.

ράβδου γυαλιού, την οποία στη συνέχεια κατατιμούσαν σε επιθυμητού μήκους τμήματα με τα οποία δημιουργούσαν τα βραχιόλια (Εικ. 4).

Άλλον συνηθισμένο τρόπο διακόσμησης αποτελούσε η δημιουργία ποικιλόχρωμων ινών, με τις οποίες κατασκεύαζαν τα βραχιόλια. Έτσι, για παράδειγμα, σε μάζα ημίρρευστου γυαλιού επικολλούνταν μία ή περισσότερες λεπτότερες ίνες, διαφορετικού χρώματος, που άλλοτε ήταν ανάγλυφες και άλλοτε πάλι ενσωματώνονταν με κυλινδισμό στο πάχος της αρχικής μάζας. Η νέα σύνθετη αυτή ίνα επιμηκνύονταν κατά πολλά μέτρα, αποκτούσε το επιθυμητό πάχος και ταυτόχρονα συστρεφόταν. Άλλη συνηθισμένη μέθοδος διακόσμου εφαρμοζόταν σε επίπεδη ταινιωτή ράβδο στην οποία επικολλούνταν μία ή και περισσότερες λεπτές ίνες διαφορετικού χρώματος και η σύνθετη αυτή ράβδος επιμηκνύονταν (Εικ. 5). Σπανιότερη παραλλαγή αποτελεί η χρήση χρωματιστής ίνας στο κέντρο μάζας διαφανούς γυαλιού, που επιμηκνύονταν και συστρεφόταν. Στη συνέχεια, ακολουθώντας τις συνηθισμένες μεθόδους παρήγαν μεγάλους αριθμούς διακοσμημένων βραχιολιών.

Το πλέον ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των βυζαντινών βραχιολιών συνιστά ο γραπτός τους διάκοσμος, που δεν είναι γνωστός από καμιά άλλη περίοδο και γεωγραφική περιοχή. Είναι ανοικτόχρωμος –λευκό, κίτρινο, χρυσό, κόκκινο και ανοικτό πράσινο χρώμα– και χρησιμοποιούνταν σε σκουρόχρωμα βραχιόλια. Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με το σμάλτο, δεν δημιουργείται κάποιο ανάγλυφο στην κοσμούμενη επιφάνεια, αλλά το χρώμα ενσωματώνεται στην επιφάνεια του σώματος. Η εφαρμογή του γραπτού διακόσμου με μικρά πινέλα γινόταν πριν από την κάμψη των ράβδων, ενόσω ακόμη ήταν ευθείες και γι' αυτό καταλληλότερες για το σκοπό αυτό³², ενδεχομένως μάλιστα σε διαφορετικό τόπο και χρόνο. Η ράβδος αναθερμαινόταν για λίγο στον κλίβανο, οπότε και ο διάκοσμος ενσωματωνόταν στην επιφάνεια.

Η μέθοδος που χρησιμοποιούνταν για την εφαρμογή του γραπτού διακόσμου, καθώς και το ίδιο του το υλικό, αποτελεί ανοικτό σημείο στην έρευνα της τεχνολογίας. Μετά από πρόσφατες έρευνες αποδείχθηκε ότι κατά πάσα πιθανότητα διελάμβανε την τεχνική silver stain³³, αντίστοιχη με αυτή που ήταν σε χρήση στα υαλοστάσια της δυτικής Ευρώπης. Η τεχνική αυτή εφευ-

Εικ. 4. Γυάλινο στρεπτό βραχιόλι από τη Θεσσαλονίκη. Μεσοβυζαντινοί χρόνοι.

Εικ. 5. Γυάλινα βραχιόλια από τις Φέρες του Έβρου με έγχρωμο πλαστικό διάκοσμο. 10ος-12ος αι.

ρέθηκε στην Εγγύς Ανατολή γύρω στον 8ο αιώνα και χρησιμοποιήθηκε στο διάκοσμο πήλινων αγγείων. Μετά το 13ο-14ο αιώνα γνώρισε μεγάλη διάδοση στη δυτική Ευρώπη σε υαλογραφήματα. Η εξάπλωση της τεχνικής σε αγγεία και κοσμήματα, χαρακτηριστικά του βυ-

³² M. A. V. Gill (with contributions by C.S. Lightfoot, E.A. Ivison, and M. T. Wypyski,) *Amorium Reports, Finds, I: The Glass (1987-1997)*, BAR I.S. 1070, Οξφόρδη 2002, 208, εικ. 2/33: 669, 2/34: 690, 2/35: 704, 708, 717.

³³ D. Whitehouse - L. Pilosi - M. Wypyski, «Byzantine Silver Stain», *JGS* 42 (2000), 85-96, ειδικ. 95.

Εικ. 6. Βραχιόλια και σχέδια βραχιολιών με γραπτό γεωμετρικό διάκοσμο από τη Βουλγαρία. 9ος-11ος αι.

ξαντινού πολιτισμού, αποτελεί, όπως φαίνεται, ένα ακόμη δείγμα της όσμωσης σε θέματα πολιτισμού και τεχνολογίας μεταξύ των αραβικών χαλιφάτων και του Βυζαντίου. Ωστόσο, ο ισλαμικός διάκοσμος περιέχει, όπως άλλωστε είναι γνωστό και από γραπτές αραβικές πηγές της εποχής, εκτός από άργυρο και χαλκό. Αντίθετα, τα βυζαντινά δείγματα, όπως και τα οψιμότερα δυτικοευρωπαϊκά, περιέχουν μόνον άργυρο. Η τεχνική αυτή λεπτομέρεια αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν συνδυαστεί με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής, δηλαδή τις σταυροφορίες και τη συνακόλουθη μαζική μεταφορά αντικειμένων και τεχνικών από το Βυζάντιο στη δυτική Ευρώπη. Θα μπορούσε ίσως να αποτελεί μια ακόμη ένδειξη ότι το Βυζάντιο συνέβαλε ουσιαστικά στην εξέλιξη και διάδοση, ορισμένων τουλάχιστον, τεχνικών υαλογραφημάτων στη Δύση.

Το θεματολόγιο των μοτίβων του γραπτού διακόσμου, γνωστό την εποχή αυτή και από άλλες ύλες και τεχνικές (εγχάραξη σε κοσμήματα, απόδοση χρυσοϋφαντων ενδυμάτων σε τοιχογραφίες³⁴ και χειρόγραφα³⁵) ήταν αρκετά ποικίλο. Συνηθέστερα είναι τα γεωμετρικά σχέδια, απλούστερα (π.χ. σπείρες που ορίζονται από συστάδες παράλληλων μεταξύ τους κατακόρυφων γραμμών, τεθλασμένες και κυματοειδείς γραμμές, μονές ή και περισσότερες παράλληλες μεταξύ τους, που αναπτύσσονται περιμετρικά), αλλά και πιο σύνθετα (π.χ. ρομβόσχημα διάχωρα εφαπτόμενα σε κυκλικά μέταλλα) (Εικ. 6-8). Σχετικά συχνά είναι και τα σχηματοποιημένα

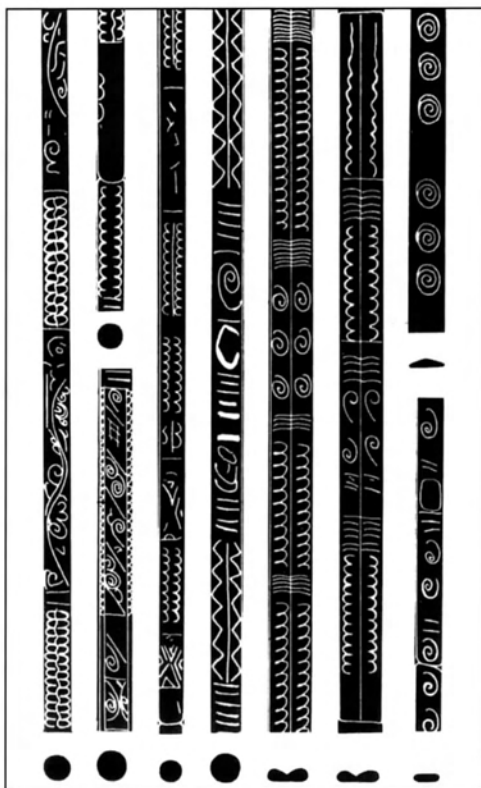
Εικ. 7. Γυάλινο βραχιόλι με γεωμετρικό γραπτό διάκοσμο από τους Φιλίππους. 10ος-12ος αι.

Εικ. 8. Γυάλινα βραχιόλια με γεωμετρικό γραπτό διάκοσμο από τη Ρεντίνα Θεσσαλονίκης. 10ος-12ος αι.

³⁴ Ε. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1986, 79-80, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1995, 74, 86, 89.

³⁵ Γ. Γαλάβαρης, *Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική των βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995, 56, 78-79, 101.

Εικ. 9. Σχέδια και τομές γνάλινων βραχιολιών με φυτικά μοτίβα από τη Βουλγαρία. 9ος-11ος αι.

Εικ. 10. Σχέδια και τομές γνάλινων βραχιολιών με πτηνόμορφο διάκοσμο από τη Βουλγαρία. 9ος-11ος αι.

φυτικά (π.χ. βλαστόσπειρες, σπειρομαϊάνδροι) που μπορεί να συνδυάζονται και με γεωμετρικά θέματα (Εικ. 9). Αγαπητό διακοσμητικό θέμα συνιστούν και τα πτηνόμορφα μοτίβα, εγγεγραμμένα σε μέταλλα ή ελεύθερα³⁶ (Εικ. 10 και 11). Σπανιότερα είναι τα παραδειγματά όπου η γραφή επέχει θέση διακόσμου. Φυλακτήριες επιγραφές³⁷, που επικαλούνται τη βοήθεια του Κυρίου, αναπτύσσονται στην επιφάνεια των βραχιολιών, συνοδευόμενες από σταυρούς, συχνά εγγεγραμμένους σε μέταλλα³⁸ (Εικ. 12).

Τα γνάλινα βραχιόλια πολύ συχνά χρησιμοποιούνταν παράλληλα με χάλκινα, με τα οποία παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία. Έτσι, τα στρεπτά κυκλικής διατομής εμφανώς σχετίζονται με τα χάλκινα βραχιόλια που έχουν γίνει από ομάδες συνεστραμμένων συρμάτων

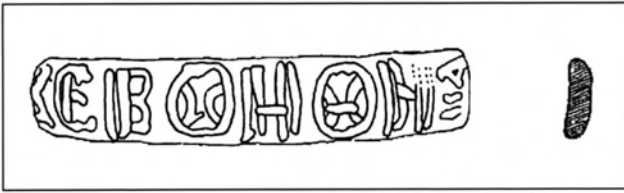

Εικ. 11. Γνάλινο βραχιόλι με πτηνόμορφο γραπτό διάκοσμο από τη Μακεδονία. 10ος-12ος αι.

³⁶ Κυπραίου (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 7), 215. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 827, 582-833.

³⁷ Davidson, ό.π. (υποσημ. 16), 264, αριθ. 2149.

³⁸ Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 828, 583.

Εικ. 12. Σχέδιο βραχιολιού με γραπτή φυλακτήρια επιγραφή. Κόρινθος, 10ος-11ος αι.

που αυτή την εποχή γνωρίζουν μεγάλη διάδοση³⁹. Αντίστοιχα, στα γυάλινα ταινιωτά μπορούμε να διακρίνουμε σχέσεις με τα πολύ συνηθισμένα ταινιωτά⁴⁰ μεταλλικά βραχιόλια, κυρίως με αυτά που αποτελούνται από δύο ημικυκλικά ταινιωτά ελάσματα και κλείνουν με τη βοήθεια στροφέα⁴¹. Κοινό πρότυπο του γραπτού διακόσμου των γυάλινων και του εγγράκτου των χάλκινων φαίνεται ότι αποτελούσαν τα πολύτιμα χρυσά και αργυρά αντίστοιχά τους, που κοσμούσαν με ανάγλυφες, επισμαλτωμένες ή από νιέλο παραστάσεις. Το θεματολόγιο του διακόσμου είναι κοινό και συνίσταται σε επαναλαμβανόμενα γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα ή σε σειρές ζώων και πτηνών, πραγματικών και φανταστικών. Σε αρκετά μάλιστα από τα γεωμετρικά μοτίβα του γραπτού διακόσμου, όπως οι σπείρες που ορίζονται από κάθετες γραμμές, μπορεί να διακρίνει κανείς τη σχηματική απόδοση τρισδιάστατων συνθέσεων πολύτιμων βραχιολιών με κινητά μεταλλικά στοιχεία, κοσμημένων με ημιπολύτιμους λίθους ή σμάλτο. Αντίστοιχα, στα διακοσμημένα με παραστάσεις πτηνών διακρίνουμε την προσπάθεια μίμησης πολύτιμων βραχιολιών από πλακίδια με περικλειστο σμάλτο, που συνδέονται μεταξύ τους με αλυσίδες.

Παρατηρώντας συνολικά τα σωζόμενα δείγματα βυζαντινών βραχιολιών διαπιστώνεται ότι η πολυχρωμία δεν αποτελεί το βασικό τους χαρακτηριστικό. Μπορεί να αναδεικνύεται έντονα πάνω στο βαθύχρωμο σώμα ο

χρυσίζων ή ασημίζων γραπτός τους διάκοσμος και οι αδιαφανείς χρωματιστές ίνες που περιτρέχουν την επιφάνειά τους συστρεφόμενες ή ευθύγραμμες, ποτέ όμως το αισθητικό αποτέλεσμα δεν πλησιάζει την πολυχρωμία και την πλαστικότητα που δημιουργούν τα διάφορα έγχρωμα επίθετα στοιχεία των ισλαμικών βραχιολιών.

ΘΕΜΑΤΑ ΧΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΣΗΣ

Τα γυάλινα μεσοβυζαντινά βραχιόλια εμφανίζονται σε δύο βασικά μεγέθη, διαμ. 4-5 εκ. και 7-8 μέχρι 10 εκ. Φέρονταν μεμονωμένα, αλλά συχνά και σε ομάδες των τεσσάρων έως έξι στο κάθε χέρι⁴². Η διαφοροποίηση στο μέγεθος συνδέεται με τη συνήθεια να τα φορούν οι γυναίκες γύρω από τον καρπό, αλλά και ψηλότερα, γύρω από το βραχιόνά τους. Πολύ αναλυτικές μελέτες σχετικά με τις διαστάσεις, αλλά και με το σημείο εύρεσής τους, δείχνουν ότι μικρό μόνο ποσοστό βραχιολιών προοριζόταν για τους βραχιόνες των γυναικών, ενώ η πλειονότητα κοσμούσε τον καρπό⁴³. Η χρήση περιβραχιονίων στα Βαλκάνια είναι γνωστή ήδη από τα προϊστορικά και μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια. Η επανεμφάνιση και η πλατιά διάδοσή τους στα μεσοβυζαντινά χρόνια έχει υποτεθεί ότι αποτελεί έκφραση οριενταλισμού στην τέχνη της εποχής⁴⁴.

Η επανεμφάνιση αυτού του κοσμήματος έχει συνδεθεί από μελετητές και με αλλαγές στις ενδυματολογικές συνήθειες των γυναικών⁴⁵. Είναι γνωστό ότι οι άνδρες της αριστοκρατικής τάξης, όταν κυνηγούσαν, αναδίπλωναν τα μακριά μανίκια των ενδυμάτων τους που κανονικά άγγιζαν τη γη⁴⁶. Όπως φαίνεται από τις εικονογραφικές μαρτυρίες (Εικ. 13), και τα μέλη χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, όπως οι υπηρέτριες και οι μαίες, προκειμένου να εκτελέσουν τα καθήκοντά τους, άφηναν τα χέρια τους ακάλυπτα τυλίγοντας τα φαρδιά μανίκια των ενδυμάτων τους και δένοντάς τα πίσω από το λαιμό τους⁴⁷. Με αυτό τον τρόπο έμεναν ακάλυπτα

³⁹ Κυπραίου (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 7), αριθ. 243, 210, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

⁴⁰ Στο ίδιο, αριθ. 257, 216, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

⁴¹ Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 519-520, 412-413.

⁴² Κ. Traikovski, «Grobot 105 od Morodvis», *MAA* 12 (1990-1991), 235-246. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 16), 419.

⁴³ E. Maneva, «Les bracelets médiévaux portés sur le haut du bras découvertes en Macédonie», στο M. Lazic (επιμ.), *Vestigatio Venustatis Aleksandrimi Cermanović-Kuzmanović od prijatelja, saradnika i učenika*,

Βελιγράδι 2001, 299-307, ειδικ. 301.

⁴⁴ B. Radojković, *Nakit kod Srba*, Βελιγράδι 1969, 44, 146.

⁴⁵ M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, 11th-15th Centuries*, Leiden - Βοστώνη 2002, 73-74.

⁴⁶ A. P. Kazhdan - A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, Los Angeles - Λονδίνο 1985, 76.

⁴⁷ Τοιγαρίδας, ό.π. (υποσημ. 34), 53.

Εικ. 13. Λεπτομέρεια από τη Γέννηση της Παναγίας, Nerezi (1164).

τα χέρια μέχρι τους ώμους, γεγονός που επέτεινε τη διάθεσή τους για κόσμηση των χεριών μέχρι ψηλά στους βραχιόνες⁴⁸. Σε ορισμένες παραστάσεις όμως απεικονίζονται στα μανίκια γυναικείων ενδυμάτων ταινίες σκουρόχρωμες που, αν δεν πρόκειται για ενυφασμένο διάκοσμο, θα μπορούσαν να αποτελούν απεικονίσεις αληθινών βραχιολιών, τα οποία θα λειτουργούσαν ως περικάρπια, σταθεροποιώντας τα φαρδιά μανίκια στους καρπούς⁴⁹.

Η παρουσία γυναικών-χειρωνακτών, που απεικονίζονται να φορούν γυάλινα βραχιόλια, δεν αποτελούσε οικονομικό στοιχείο της μεσοβυζαντινής ζωγραφικής⁵⁰. Αποτελεί πραγματολογικό στοιχείο των εργαστηρίων που εκφράζουν την τέχνη της Κωνσταντινούπολης⁵¹, πα-

ραδείγματα της οποίας σώθηκαν στη Βαλκανική και στην Κύπρο, και πιθανώς αντανάκλα την πραγματικότητα του χώρου αυτού. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι η ενδυματολογική αυτή αλλαγή συνέβη στα μέσα του 11ου αιώνα και απεικονίζεται σε μνημεία του 11ου-12ου αιώνα⁵², ενώ τα βραχιόλια εμφανίζονται ήδη από τον 9ο ή τον πρώιμο 10ο αιώνα. Ακόμη, στις ισλαμικές περιοχές, όπου τα χέρια των γυναικών ποτέ δεν αφήνονταν ακάλυπτα, τα βραχιόλια γνώρισαν εξίσου μεγάλη διάδοση και μάλιστα διαχρονικά από το 13ο έως τον 20ό αιώνα.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο θεωρείται ότι υπήρχαν διαμορφωμένες εθνικές-τοπικές ενδυμασίες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους⁵³. Τα γυάλινα βραχιόλια φαίνεται όμως ότι καθίστανται καθολικό στοιχείο κόσμησης και ξεπερνούν τα όρια των διαφόρων επαρχιών της αυτοκρατορίας με τρόπο που μόνο ένα προϊόν με την αύρα της Πρωτεύουσας θα μπορούσε να πετύχει. Πιθανολογείται λοιπόν ότι κέντρο διάδοσής τους ήταν η Κωνσταντινούπολη, από όπου μεταλαμπαδεύτηκε η χρήση τους πολύ γρήγορα στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη, και στη συνέχεια εξακτινώθηκε η διάδοσή τους μέσω των πανηγύρεων και των περιφερόμενων εμπορών και τεχνιτών σε μικρά αστικά κέντρα και χωριά. Αν και έχουν γίνει προσπάθειες προκειμένου να εντοπισθεί η χρήση τους μεταξύ του αστικού πληθυσμού, φαίνεται ότι η διάδοσή τους σχετίζεται περισσότερο με την οικονομική επιφάνεια του ιδιοκτήτη τους⁵⁴ και ενδεχομένως με τα ταξίδια που έκανε και τη δυνατότητα που είχε να προμηθευτεί προϊόντα κατασκευασμένα σε μεγάλα αστικά κέντρα. Επίσης, όπως προκύπτει από την πληθώρα των θραυσμάτων που αποκαλύπτονται σε ανασκαφές περιοχών εγκατοίκησης⁵⁵, δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι τα γυάλινα βραχιόλια προορίζονταν για ταφική και μόνο χρήση και ότι δεν αποτελούσαν εξάρτημα της καθημερινής ένδυσης.

⁴⁸ Γαλάβαρης, ό.π. (υποσημ. 35), 120, αριθ. 120. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 34), 62 εικ. 34. V. Djurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Βελιγράδι 1974, έγχρ. πίν. VII.

⁴⁹ Djurić, ό.π., έγχρ. πίν. IX. Στα ενδύματα της Μαρίας και της Ελισάβετ στη σκηνή του Ασπασμού στον Άγιο Γεώργιο στο Kourbino.

⁵⁰ Π. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, αριθ. 18 και 19.

⁵¹ Τοιγαρίδας, ό.π. (υποσημ. 34), 52-55, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

⁵² Στο ίδιο, 36.

⁵³ Kazhdan - Wharton Epstein, ό.π. (υποσημ. 46), 78.

⁵⁴ Minić, ό.π. (υποσημ. 17), 77, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

⁵⁵ Δειγματοληπτικά αναφέρονται: το κάστρο της Ρεντίνας στο Νομό Θεσσαλονίκης (αδημοσίευτο υλικό, προσωπικές παρατηρήσεις), το Αμόριο στην Τουρκία (Gill, ό.π. (υποσημ. 32), 79-99, 183-221) και η Poronica στη Σερβία (Žeravica, «Glassgegenstände», ό.π. (υποσημ. 17), 53-62), όπου μεγάλος αριθμός θραυσμάτων γυάλινων βραχιολιών έχει αποκαλυφθεί στην ανασκαφή στο χώρο των κατοικιών. Το γεγονός ότι η πλειονότητα των δημοσιευόμενων παραδειγμάτων προέρχεται από ταφές, φαινόμενο που εξίσου αφορά και στα μετάλλινα κοσμήματα, βασίζεται μόνο στο γεγονός ότι τα ταφικά ευρήματα βρίσκονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση διατήρησης από τα αντίστοιχά τους που ανευρίσκονται σε περιοχές κατοίκησης, με αποτέλεσμα την ευκολότερη ταύτισή τους και τη συχνότερη αναφορά τους στις σχετικές δημοσιεύσεις.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η εξαφάνιση των ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών βραχιολιών, που εμφανίζονται τον 3ο αιώνα μ.Χ., είναι πολύ πιθανό να συνδέεται με τη μείωση του αριθμού και του μεγέθους των πόλεων ή και με την καταστροφή των αστικών κέντρων του 7ου-8ου αιώνα, στα οποία παράγονταν. Θα πρέπει να συναρτάται επίσης και με τη μείωση των επικοινωνιών και τις συνθήκες λειτουργίας των χερσαίων εμπορικών οδών, μέσω των οποίων μεταπωλούνταν στις διάφορες περιφέρειες και επαρχίες του κράτους⁵⁶.

Τα γυάλινα βραχιόλια στο Βυζάντιο, σύμφωνα με τα έως σήμερα δημοσιευμένα στοιχεία, φαίνεται ότι, μετά τη μεγάλη διάδοση που γνωρίζουν κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, από τα τέλη του 9ου ή το 10ο αιώνα, περιορίζονται και πολύ σύντομα, στα τέλη του 13ου ή στο 14ο αιώνα, εξαφανίζονται⁵⁷. Η χρήση τους, σε αντίθεση με τις αραβικές περιοχές, δεν αναβιώνει κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ούτε καν κατά το 19ο αιώνα, εποχή κατά την οποία στον υπόλοιπο μουσουλμανικό κόσμο γνωρίζουν μεγάλη διάδοση. Το φαινόμενο της επανεμφάνισης των γυάλινων βραχιολιών στην περίοδο αυτή μπορεί να συνδεθεί με τη γενικότερη πολιτική και οικονομική κατάσταση του βυζαντινού κράτους.

Από τον 9ο αιώνα μέχρι και τα μέσα του 13ου οι πόλεις αποκτούν εκ νέου μεγάλη σημασία στην οικονομική, πολιτική και εκκλησιαστική ζωή. Αγρότες και μικροέμποροι έρχονταν στις πόλεις, όπου πωλούσαν την περίσσεια της παραγωγής τους και προμηθεύονταν βιοτεχνικά προϊόντα, επείσασκα και ντόπια⁵⁸. Η σύγχρονη επανεμφάνιση των γυάλινων βραχιολιών, τα οποία μάλιστα έχουν αποκαλυφθεί τόσο στην ίδια την αυτοκρα-

τορία, όσο και σε όλες τις περιοχές που βρίσκονταν στη βυζαντινή σφαίρα πολιτιστικής και εμπορικής επιρροής, θα πρέπει να συνδεθεί με την αναβίωση των πόλεων και τη γενικότερη πολιτική και οικονομική ανασυγκρότηση της αυτοκρατορίας στα τέλη του 9ου αιώνα. Η ευρεία διάδοσή τους, αντίστοιχα, βασίζεται στις νέες αυτές κοινωνικές συνθήκες που επέτρεψαν την ανασύσταση εργαστηρίων με προϊόντα που εξακτινώνονταν σε όλη την επικράτεια, στο πλαίσιο των πολιτιστικών και εμπορικών συναλλαγών, χάρη στο δίκτυο των ανοικτών εμπορικών δρόμων. Η εξάπλωσή του συρμιού τους θα πρέπει να συνδεθεί με τους εμπόρους-πραματευτές των μόνιμων αγορών⁵⁹ και των πανηγύρεων στα μεγάλα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας⁶⁰ και των Βαλκανίων⁶¹, αλλά και με τη δραστηριότητα περιφερόμενων τεχνιτών και την επιτόπια παραγωγή τους σε διάφορα μικρότερα κέντρα της περιφέρειας, δεδομένου ότι η ανάπτυξη των αστικών κέντρων την εποχή αυτή βασίστηκε στη σημαντική αύξηση της αγροτικής παραγωγής⁶².

Η ευρύτερη χρήση κοσμημάτων, όπως αποκαλύπτεται στους τάφους των μεσοβυζαντινών χρόνων, συμβαδίζει με τη μαρτυρία των γραπτών πηγών ότι η ενδυμασία και η κόσμηση των Βυζαντινών γνώρισε μεγάλη βελτίωση από τον 9ο αιώνα και κορυφώθηκε τον 11ο και το 12ο με την ευρεία χρήση καλοραμμένων ενδυμάτων από ποικιλμένα υφάσματα⁶³.

Ένα ακόμη γεγονός, με το οποίο ενδεχομένως σχετίζονται τα γυάλινα βραχιόλια, είναι ότι το Βυζάντιο, παρ' όλους τους σκληρούς πολέμους με τα αραβικά χαλιφάτα, κατά τον 9ο-10ο αιώνα και αργότερα, διατηρούσε ανοικτές εμπορικές επαφές και ήταν πολλά τα προϊόντα

⁵⁶ Μ. Γερολυμάτου, «Εμπορική δραστηριότητα κατά τους σκοτεινούς αιώνες», στο Ε. Κούντουρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα 2001, 347-364, ειδικ. 347-349.

⁵⁷ Στο υλικό από ανασκαφές της Θεσσαλονίκης και των κοντινών νομών ελάχιστα μόνο δείγματα έχουν χρονολογηθεί στο 14ο αιώνα (Προσωπικές παρατηρήσεις σε δημοσιευμένο και αδημοσίευτο υλικό). Το χρονολογικό αυτό όριο έχει παρατηρηθεί και στη νότια Ελλάδα, βλ. Davidson, ό.π. (υποσημ. 16), 263-264, στη Σερβία και το Μαυροβούνιο, Minić, ό.π. (υποσημ. 17), 71-78, ειδικ. 74, M. Cunjak, *Smederevska Tvrđava Novija istraživanja*, Smederevo 1998, 213-214, στη Βουλγαρία, Djingov, «Bracelets en verre», ό.π. (υποσημ. 19), 157, Gatev, «Nakiti», ό.π. (υποσημ. 19), 41 και στην Π.Γ.Δ.Μ., Maneva, *Srednovjekoven nakit* (υποσημ. 18), 75-78.

⁵⁸ S. Jr. Vryonis, «Byzantine Society and Civilization» στο H. C. Evans - W. D. Wixon (επιμ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the*

Middle Byzantine Era A.D. 843-1261, κατάλογος έκθεσης, Νέα Υόρκη 1997, 4-19. Ειδικότερα για τη Θεσσαλονίκη βλ. Ι. Καμενιάτης, *Στην άλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.)* (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Γ. Τσάρας), Θεσσαλονίκη 1987, 11, 71-78.

⁵⁹ A. Laiou, «Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries», στο A. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh Through the Fifteenth Century*, τ. I-III, Washington, D.C. 2002, 697-770, ειδικ. 754-756.

⁶⁰ G. Dagron, «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», στο ίδιο, 393-462, ειδικ. 403-404.

⁶¹ Για το παράδειγμα των Δημητρίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. *Τιμαρίων ή περί τών κατ' αυτόν παθημάτων* (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Π. Βλαχάκος), Θεσσαλονίκη 2001, 52-58, 179-181, κεφ. 5-6.

⁶² A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, Αθήνα 1997, 422-424.

⁶³ Kazhdan - Wharton Epstein, ό.π. (υποσημ. 46), 75.

που μεταφέρονταν και πωλούνταν μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών. Αυτό συνέβαινε τόσο σε επίπεδο αυλών, όπου πολύτιμα προϊόντα, όπως χρυσοϋφанта υφάσματα και είδη αργυροχρυσοχοΐας, ανταλλάσσονταν ως δώρα, αλλά και σε περιοχές με μικτό θρησκευτικά πληθυσμό, όπου μάλιστα εμφανίζονται έργα τέχνης που συνδυάζουν στοιχεία και της ισλαμικής και της βυζαντινής παράδοσης. Το φαινόμενο ήταν ιδιαίτερα έντονο στις περιοχές της βόρειας Συρίας και της Ανατολίας, όπου οι πολιτιστικές και καλλιτεχνικές ανταλλαγές στοιχείων ήταν συνεχείς⁶⁴. Αυτές όμως ακριβώς οι περιοχές ήταν οι ιστορικές κοιτίδες της ναυλοργίας, όπου η παραγωγή και χρήση γυάλινων βραχιολιών συνεχίστηκε μέχρι τον 7ο-8ο αιώνα και ενδεχομένως η σχετική τεχνική και πολιτιστική παράδοση να παρέμενε ζωντανή μέχρι την εποχή της βυζαντινής ανακατάληψής τους. Αν θεωρηθεί λοιπόν ότι στη συροπαλαιστινιακή περιοχή τα γυάλινα βραχιόλια δεν σταμάτησαν να παράγονται από τον 3ο αιώνα και εξής, ίσως να αποτελούν ένα αντιδάνειο από την πρώην ρωμαϊκή επαρχία στη «ρωμαϊκή» αυτοκρατορία των μεσοβυζαντινών χρόνων.

Κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους το φαινόμενο της μείωσης ή και πλήρους εξαφάνισης των γυάλινων βραχιολιών, καθώς και των κοσμημάτων εν γένει, τουλάχιστον στις ταφές περιφερειακών κέντρων και αγροτικών οικισμών, ερμηνεύεται με οικονομικούς όρους από τα ιστορικά στοιχεία, που δείχνουν τον αγροτικό πληθυσμό να μειώνεται, μεγάλες ομάδες να μετακινούνται λόγω των επιδρομών και των δυναστικών έριδων, την παραγωγή να καταστρέφεται και την αγοραστική ικανότητα των πολιτών τελικά να ελαχιστοποιείται⁶⁵. Ακόμη, την ίδια περίοδο, ταυτόχρονα με τη μείωση του αριθμού των γυάλινων βραχιολιών, εξαφανίζεται ή περιορίζεται σε ορισμένα επίσημα ενδύματα της υψηλής κοινωνίας και η μόδα των φαρδιών μανικιών, που ίσως αποτέλεσε έναν ακόμη παράγοντα διάδοσης των βραχιολιών. Ενώ, τέλος, και στις εικονογραφικές παραστάσεις⁶⁶ οι γυναίκες που απεικονίζονταν με γυμνά τα χέρια, λόγω της χειρωνακτικής φύσης του έργου που επιτελούν, εμφανίζονται πλέον χωρίς κοσμήματα, αλλαγή που, όπως φαίνεται, εκφράζει την νέα πραγματικότητα των παλαιολόγειων χρόνων.

Anastasios Antonaras

MIDDLE BYZANTINE GLASS BRACELETS. CONTRIBUTION TO ISSUES OF DISTRIBUTION, PRODUCTION, TYPOLOGY AND USE

Bracelets made of glass are known from Egypt since the second millennium BC, but remained rare in the Mediterranean until at least the third century AD, during which period they enjoyed a significant distribution. In regions of the development of Islam they continued in use during Early Byzantine times, whereas in Byzantium they disappeared, to reappear in the Middle Byzantine period, in large numbers (Figs 2-12) both in the Asian and the European territories, as well as in regions under its political domination. After the wide diffusion from the late ninth or the tenth century, bracelets gradually decreased and by the thirteenth or fourteenth century had

disappeared. The phenomenon of the reappearance of glass bracelets in this period can be linked with the general political and economic circumstances prevailing in the Byzantine State, with the revival of cities and the reconstitution of the empire. Correspondingly, the gradual disappearance of glass bracelets in Late Byzantine times is linked with the economic circumstances of the period, with the drastic reduction in citizens' purchasing ability. In contrast to Arab regions, the use of glass bracelets was not revived in Ottoman times, nor even in the nineteenth century, when they were particularly popular throughout the rest of the Muslim world.

⁶⁴ P. Soucek, «Byzantium and Islamic East», στο *The Glory of Byzantium* (υποσημ. 58), 402-412, ειδικ. 410-411.

⁶⁵ Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή*

εποχή (μτφρ. Α. Κάσδαγλη), Αθήνα 1987, 294-346.

⁶⁶ Αχεμάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 34), 145, 168, 172. Γαλάβαρης, ό.π. (υποσημ. 35), 193.